

The Textual Tradition of Maimonides' "Commentary on the Mishna" /
מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם

Author(s): סימון הופקינס and Simon Hopkins

Source:

Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East /
ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח

New Series / Proceedings of the Second Conference of the Society for Judaeo-Arabic Studies /
ה דברי הוועידה השנייה של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של (תשנ"א), pp. 109-114
סדרה כרך

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23414901>

Accessed: 11-09-2015 12:36 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East / קהילות ישראל במזרח
ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות

<http://www.jstor.org>

סימון הופקינס

מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם*

[א]

לא אגזים אם אפתח ואומר שפירוש המשניות לרמב"ם הוא המסובך ביותר מכל חיבורי הספרות הערבית-היהודית של ימי הביניים מבחינת התפתחות הטקסט שלו ומבחינת השתקפויותיו וגלגוליו השונים — גם במקורו הערבי, גם בתרגומיו לעברית. היחסים הפנימיים שבין העדויות השונות למקורות הערביים, מצד אחד, והיחסים בין אלה לבין תרגומיהם העבריים, מצד אחר, הם מורכבים ביותר. בדוננו בבעיות אלו עלינו להתחשב, בנוסף לטקסטים הערביים והעבריים עצמם, גם בציטטות מפירוש המשניות המובאות בספרות ההלכה של אותה תקופה, וגם בהערות אחדות שהרמב"ם עצמו מוסר לנו על התהוות פירושו.

עבודה לא מעטה נעשתה בנושא זה בשלושים השנים האחרונות על ידי חוקרים דגולים, אך למרות זאת עדיין קשה לומר שעולה תמונה ברורה לגמרי. אפשר אפילו לטעון את ההפך ולהגיד שככל שהשאלה נלמדת יותר, היא מסתבכת יותר. הדבר היחיד שאפשר לומר בוודאות הוא שאין כאן פתרונות פשוטים, מכיוון שהטקסט של הפירוש עבר שינויים ותיקונים מרובים ומגוונים, עד שאנו מתקשים היום לשחזר אותם לפרטי פרטים. העובדה שחלו שינויים כאלה עולה ברורות לא רק מעיון בטקסטים גופם אלא גם מדבריו של הרמב"ם עצמו, המעיד במפורש באחת מתשובותיו שתיקן ושינה לא מעט את נוסח פירושו למשנה, והדברים ידועים.

אבל גם אם ברור לנו שהפירוש עבר כמה שלבים של תיקונים ושינויים, עדיין לא ברור כלל אם מותר לנו להתייחס לשלבי התיקון האלו כאל מהדורות שונות מתוקנות בצורה כביכול רשמית, ואם כן, כמה מהדורות כאלו היו, מתי נכתבו, ואיפה — שאלות אלו טרם הובררו כפי הצורך. אף שיש בידינו כמה ידיעות על אודות שאלות אלו, תשובות בטוחות אין. גם אני אינני יכול להציע תשובה בטוחה אפילו לאחת הבעיות; להפך, אני חושש שאינני בא אלא להוסיף עוד מימד למבוכה הטקסטואלית.

* פרט לתוספת שתי דוגמאות בסעיף ד וכמה הערות לטקסט, ההרצאה מודפסת כאן ללא שינויים מהותיים. אני מקווה שהנושא יידון במפורט במקום אחר יחד עם פרסום האוטוגרפים החדשים עצמם. בינתיים השווה *Bulletin of the John Rylands Library* 67 (1985), pp. 717 ff.

[ב]

בשלב זה נותר בצד את התרגומים העבריים ונפנה את תשומת לבנו אל העדויות הנאמנות ביותר לטקסט הערבי. מדובר בשלוש קבוצות של כתבי־יד:

- (א) בראש ובראשונה עומדים לרשותנו הכרכים המהודרים הכוללים את רוב הפירוש במהדורת הצילום שיצאה לאור בקופנהגן. אלו הם הכרכים של הבודליאנה ושל אוסף ששון.
- (ב) שרדו מספר קטעים חשובים מגניזת קהיר. אל קטעים אלו אחזור בהמשך.
- (ג) נמצאים כמה כתבי־יד תימניים עתיקים, המכילים חלקים פחות או יותר מקיפים של הפירוש, אך לא את הפירוש כולו.

ברצוני להתמקד במיוחד בשני המקורות הראשונים שהזכרתי, דהיינו, כ"י בודליאנה/ששון, מצד אחד, וקטעי הגניזה מצד אחר. גם כ"י בודליאנה/ששון וגם קטעי הגניזה הם אוטוגרפים הכתובים בעצם כתב ידו של הנשר הגדול, ומוכן מאליו שנודעת להם חשיבות מכרעת בפתרון הבעיות שאנו דנים בהן עתה. בכ"י בודליאנה/ששון עומד לרשותנו רוב האוטוגרף של המחבר עצמו בצורה שהיא בלא ספק צורה רשמית, וברור אפוא שדיונונו צריך להתחיל בכתבי־יד זה. ניתן לבדוק את הדברים על ידי עיון במהדורת הצילום הגדולה ובהוצאה הנפלאה של כל הפירוש שהוציא הרב קאפח. הרב קאפח ביסס כמובן את מהדורתו על כתבי־יד זה.

כתבי־יד זה — בודליאנה/ששון — אינו טיוטה אלא עותק נקי הכתוב בקפידה ובמסירות רבה. אף על פי שהרמב"ם התכוון בהתחלה שכתבי־יד זה יהיה עותק נקי וסופי של פירושו, ברור במבט ראשון שמהר מאוד הוא ראה בטקסט ה'סופי' הזה טקסט זמני בלבד, שהרי רואים כמעט בכל עמוד תוספות, השמטות, שינויים ותיקונים למיניהם, שנעשו בתקופות שונות, ואף הם כתובים בכתב ידו של הרמב"ם עצמו, ולפעמים גם בכתב ידם של צאצאיו. כאשר נבוא להשוות את התרגומים העבריים וכתבי־היד התימניים של הטקסט הערבי נראה ששינויים ותיקונים אלו לפעמים מופיעים שם ולפעמים אינם מופיעים.

עובדה מאלפת זו אפשרה לרב קאפח לזהות כמה שלבים שונים של עדכון לפי נוכחותם או העדרותם של תיקונים אלו במסירות אחרות של הפירוש. המסקנות שלו הן מעניינות מאוד, ועד כמה שיותר לדבר על מהדורות מתוקנות רשמיות, שלא כתיקונים מקריים פה ושם, מסקנותיו גם משכנעות. הרב קאפח ראה בגוף הטקסט של כ"י בודליאנה/ששון את המהדורה הראשונה (מהדורא קמא) והניח שבתיקונים ובתוספות שבשוליים משתקפים השיפורים והשינויים שהרמב"ם הכניס למהדורות המאוחרות. כך כ־30 אחוז מתוספות אלו כבר נמצאות בתרגומים העבריים שנעשו באותה תקופה באירופה המערבית — בספרד. הטקסט העיקרי ותוספות אלו מהווים אפוא את המהדורה השנייה. כמות גדולה הרבה יותר של תוספות, כ־80 אחוז, מופיעה בכמה כתבי־יד תימניים עתיקים; כלומר לאחר שנעשו התרגומים לעברית, הרמב"ם המשיך לעבור על הטקסט שלו בהתמדה ובהקפדה, ותיקונים אלו הגיעו לתימן כחלק בלתי נפרד מהמהדורה השלישית. שאר התיקונים, כ־20 אחוז, לא זכו להפצה רחבה; נכון הוא שחלק מהם נמצא פה ושם בכתבי־יד תימניים, אך בדרך כלל החומר הנוסף הזה, זאת אומרת המהדורה הרביעית, ידוע לנו מן האוטוגרף בלבד, ולא פורסם ברבים. הרב קאפח משחזר כך בצורה טבעית ויפה את תולדות נוסח

הפירוש: גוף הטקסט של האוטוגרף בודליאנה/ששון הוא מהדורא קמא; לאחר מכן ישנם שלושה שלבים, זה אחר זה, של תיקונים והוספות ואלו הן המהדורות השנייה, השלישית והרביעית.

[ג]

נפנה כעת לקטעי הגניזה שהזכרתי קודם ונראה אם יש בהם די לשפוך אור נוסף על הנושא שלנו. אני רוצה להדגיש שהקטעים האלה אף הם אוטוגרפים. לפנינו שני סוגי חומר:

(א) עד לזמן האחרון היו ידועים לנו רק שני קטעים בודדים מן הגניזה הכוללים חלקים של פירוש המשניות בכתב ידו של המחבר עצמו. אלו הם שני קטעים מאוסף אדלר שבני יורק, האחד ממסכת טהרות והשני ממסכת בבא בתרא. על סמך שיקולים קודיקולוגיים ניתן לקבוע שבקטעים האלו אין לנו אלא הערות בודדות או אולי שרידים של איזה טיוטה.

(ב) חשיבות רבה יותר נודעת למספר קטעים שאף הם אוטוגרפים, שהתגלו לאחרונה בגניזת קהיר על ידי א' שייבר ז"ל, א' ויזנברג, פ' פנטון וכותב שורות אלו. לעומת הקטעים שבאוסף אדלר ברורה העובדה שלפנינו כאן לא סתם דפים בודדים אלא חלקים של טופס כרוך.

לפני שנים אחדות מצא א' שייבר ז"ל בלנינגרד דפים ממסכת טהרות, ואלו פורסמו על ידיו ועל ידי י' בלאו. לאחרונה נתגלו באוספי הגניזה שבאנגליה כ־60 קטעים נוספים הכוללים חלקים מן המסכתות שבת (כמעט בשלמותה), פסחים, בבא בתרא, סנהדרין, טהרות וכלים. יש יסוד להנחה שכל הקטעים האלו נכתבו במצרים.

החומר החדש הזה, שטרם פורסם, להוציא קטע לנינגרד וקטע שנתגלה בספריית John Rylands שבמנצ'סטר, הוא רחב בהיקפו, ובדרך כלל שמור במצב טוב. טבעי לצפות מחומר חדש, מקיף ומקורי מסוג זה שיהיה בו כדי לעזור לנו במידה ניכרת להתיר את הסבך ולקדם אותנו לקראת פתרון חידות הטקסט של פירוש המשניות. לצערי לא נתמזל מזלנו, אדרבא המצב עכשיו נראה לי מסובך יותר מאשר היה קודם, שכן הנוסח של הקטעים החדשים האלה אינו מתאים לא לגוף הטקסט של כ"י בודליאנה/ששון, ולא לאף אחת מהמהדורות המאוחרות המזוהות על ידי הרב קאפח. להפך, ההבדלים בין האוטוגרפים החדשים מן הגניזה לבין האוטוגרף של כ"י בודליאנה/ששון הם מרובים ביותר.

אם כן, לפנינו שני קודקסים אוטוגרפיים של אותו חיבור, וכל אחד שונה מרעהו שוני רב. ולידם קיימות מסירות שונות של טקסט הפירוש גם בערבית, גם בעברית, וציטטות מרובות בספרות ההלכתית של אותה תקופה. כל המסירות המשניות האלה מנוגדות לא רק אלה מאלה, אלא גם מהנוסחאות של שני האוטוגרפים. העניין אומר דרשני.

[ד]

מפתח לפתור בעיה נוספת זו, לפחות באופן חלקי, בהנחה שאין לראות בחומר החדש מן הגניזה מהדורה רשמית של פירוש המשניות אלא רק טיוטה פרטית, ששימשה בסיס למהדורא קמא

כפי שהיא נמצאת בכ"י בודליאנה/ששון. ואולם הנחה זאת אין לקיים אותה, וזה משתי סיבות:

(א) כיוון שאין דבריי דנים בפרטים די לקבוע כי גלוי לעין שמבחינה פנימית היחס בין האוטוגרפים מן הגניזה לבין המהדורה הראשונה שבכ"י בודליאנה/ששון איננו היחס שבין טיוטה לבין עותק נקי. ההבדלים מכריעים ומרובים מדי. הנוסח של כ"י בודליאנה/ששון לא עבר רק כמה תיקונים קלים אלא עריכה יסודית מרחיקת לכת, והוא משקף בלי ספק שלב של התפתחות מאוחר הרבה יותר.

(ב) יש גם הוכחות חיצוניות שהטקסט הנמצא בכתב-היד של הגניזה לא נכתב לשימושו הפרטי של הרמב"ם בתור טיוטה בלבד אלא הופץ בקרב הציבור הרחב בתור מהדורה רשמית. איך ניתן לטעון טענה כזאת? כדי לקיים או לסתור את טענתי עלינו להשוות את הנוסח של הגילויים החדשים, למשל, עם הנוסח של התרגומים העבריים. אם אין כלל יחס של תלות כל שהיא זה בזה ברור שאין מקום לדבר על מהדורה רשמית אלא רק על טיוטה פרטית שמעולם לא פורסמה. אבל אם כן נמצא סימנים של תלות במישרין ונצליח להראות שהאחד באמת תורגם מן השני, או הושפע ממנו, על כורחנו להסיק שיש לפנינו נוסח רשמי שהרמב"ם העמיד לרשותם של המתרגמים בספרד; זאת אומרת שבמקרה זה מדובר היה במהדורה מיוחדת של ממש.

נבהיר את הדבר בדוגמה טיפוסית: בפירושו למסכת שבת ט, ו' אנו קוראים בהוצאת קאפח עמ' נג כהסבר למונח 'מיני מתכותיהן' שבמשנה: 'פאלישי אליסיר מנהא יצלח אן יעמל מנהא אברה' או נחיה, המתורגם על ידי המהדיר: 'וחלק קטן מהן אפשר לעשות ממנו מחט וכיוצא בה'; אברה' < 'מחט'. בסוף העמוד ישנה הערה המודיעה לנו שהתרגום העברי גורס פה 'דרכן' במקום 'מחט', ומתעורר על ידי כך הרושם המוטעה כאילו הרמב"ם שגה בפירושו וכתב בטעות 'דרכן' במקום 'מחט'. כאשר נשווה את האוטוגרף החדש מן הגניזה אנו מוצאים בדיוק אותו נוסח חוץ מפרט אחד קטן אך חשוב: לא כתוב שם אברה' ibra = 'מחט', אלא מנכאס minxās = 'דרכן'.

אפשר היה לטעון שפרט קטן בודד איננו מוכיח מאומה או שהוא אולי סתם עניין מקרי. אבל יש מספר מקרים דומים, שבהם התרגומים העבריים מתאימים לקטעים החדשים מן הגניזה ולא לנוסח שבכ"י בודליאנה/ששון. להלן שתי דוגמאות נוספות אף הן ממסכת שבת.

1. שבת א, ב במהדורת קאפח עמ' יד: פולך לעלתין, אחדהמא אנהא מן גמלה שמונה עשר דבר שהשוו בו ביום עלי מא נבין בעד — 'הוא לשתי סבות, האחת שהיא מכלל שמונה עשר דבר שהשוו בו ביום כמו שנבאר לקמן', ובהערה קאפח מציין לגבי שהשוו: 'בנדפס "שגורו" ושמא הוא נוס' מה"ק'. באוטוגרף מן הגניזה אכן כתוב כאן שגזרו עם מחיקה ותיקון בכתב ידו של הרמב"ם ל-שהשוו: שגזרו. מכאן עולה בבירור שהמתרגמים קיבלו את הנוסח שגזרו לפני שהרמב"ם תיקנו ל-שהשוו.

2. שבת ו, ח במהדורת קאפח עמ' מא: 'יעני אנה יקבל טומאה ולו טומאת שרץ' — 'ר"ל שמקבל טומאה ואפילו טומאת שרץ'. קאפח מעיר כאן שבתרגום העברי כתוב 'טומאת מדרס' ומוסיף: 'וטעות הוא כי טומאת מדרס אינה צריכה קבול'. אולם הטעות איננה של המתרגם שהרי בקטע הגניזה אנו מוצאים במפורש: וקולה טמא יריד בה ולו טמאת מדרס.

המצב הזה בהחלט מוכיח משהו ואיננו יכול להיות סתם עניין מקרי. הוא מוכיח, לדעתי, שהרמב"ם העמיד לרשות הרבים לפחות מהדורה אחת של פירוש המשניות לפני המהדורה שנהוג לקרוא לה המהדורה הראשונה, הנמצאת באוטוגרף הגדול של כ"י בודליאנה/ששון, וששרידים של המהדורה הקודמת הזאת נמצאים בתרגומים העבריים, השומרים לפעמים על נוסחאות מקוריות שהרמב"ם סילק אותן אחר כך מן המהדורות המאוחרות של פירושו. המסקנה הזאת הופכת את תמונת המצב למסובכת הרבה יותר מכפי שהיתה לפני כן, ודורשת עיון מפורט חדש בשאלה הזאת על כל ענפיה.

[ה]

בינתיים, עד אשר ייעשה מחקר זה, אני מסכם וחוזר על המסקנות העיקריות שהעובדות החדשות מן הגניזה מחייבות אותן: מתברר שנוסח פירוש המשניות הכלול בכ"י בודליאנה/ששון איננו המהדורה הראשונה, כפי שחשבו רבים, אלא המהדורה השנייה (או אולי השלישית או הרביעית). המהדורה הראשונה של ממש (או לפחות מהדורה רשמית שקדמה לכ"י בודליאנה/ששון) מיוצגת עכשיו בקטעים שנתגלו לאחרונה בגניזת קהיר. מספר ניכר של גרסאות קדומות שבמהדורה זו שמורות לנו או משתקפות בעקיפין בתרגומים העבריים שנעשו בספרד עוד בימי חייו של הרמב"ם, ואילו הוא עצמו סילק אותן ממהדורות מאוחרות של פירושו. הרמב"ם מוסר לנו שהשלים את פירוש המשניות בשנת 1168 – הייתי רוצה להעלות את האפשרות שהכוונה בזה היא לנוסח של קטעי הגניזה ולא לזה של כ"י בודליאנה/ששון, כפי שחושבים בדרך כלל.¹

ועוד פרט קטן לסיכום: המקרה של פירוש המשניות לרמב"ם הוא מקרה קלאסי לחוקר הטקסטים והפילולוג. ברוב המקרים האידיאל הפילולוגי הוא להגיע לאותו טקסט כמו שחיברו המחבר, כלומר לשחזר ככל האפשר את המקור של האוטוגרף. במקרה שלנו אנו נמצאים במצב הפוך לגמרי: יש לנו עודף של אוטוגרפים ונוסחאות אותנטיות רבות מדי. ברשותנו קטעי הגניזה ובהם, כנראה, שני שלבים שונים של התפתחות: קודקס רשמי מצד אחד, ודפים יחידים של שינויים ותוספות מצד אחר. ברשותנו כ"י בודליאנה/ששון שבו ארבעה שלבים נוספים כפי שראינו, זאת אומרת נמצאים כבר שישה שלבים שונים המתועדים בצורה אוטוגרפית קונקרטית וכדי להשלים את החוליות החסרות בשרשרת המסירה עלינו להניח עוד שלבים אחדים.² בתנאים אלו עלינו להפסיק לנסח את הבעיות במונחים המודרניים של פרסום סדרת מהדורות

1 כדאי לציין שבנוסח הגניזה ישנם סימנים מובהקים אחדים שהרמב"ם התכוון כבר אז לעבור על הפירוש ולתקנו: למשל, ליד הציור במסכת בבא בתרא ו, ח כתב הרמב"ם הערה לעצמו: אצלח אלצורה [=תקן את הציור] / אני אתקן את הציור.

2 עד כמה המצב מורכב ניתן לראות, למשל, בעיון בנוסח הפירוש לשבת ח, ו. במהדורת קאפח, עמ' נ' אנו קוראים: 'ואין הלכה כ' יהודה. והלכה כ' אליעזר'. כך הנוסח לפי הגרסה האחרונה. בהערה מציין המהדיר ששום פסק לא היה כאן במהדורא קמא (=כ"י בודליאנה/ששון), ואף לא נמצא בתרגום העברי. במקום פסק זה אנו מוצאים בשלב שקאפח מכנה אותו 'מהדורה שלישית' את הנוסח: 'ואין הלכה כ' יהודה ולא כ' אליעזר'. מעניין ביותר שנוסח זה מקביל במדויק לגרסת האוטוגרף הקדום מן הגניזה: וליס אלהלכה כ' יהודה ולא כ' אליעזר.

רשמיות, מורחבות, מתוקנות, מעודכנות וכו', שכל אחת מהן שונה מקודמתה, שהרי הדברים אינם כך. הרמב"ם התחיל בפירוש המשנה כאדם צעיר, בן 23, ושינה ותיקן אותו כל ימי חייו. בוודאי שהתכוון להגיע לנוסח מושלם, סופי, אבל מעולם לא השיג את האידאל הזה. הטקסט היה תמיד בתהליך של התפתחות — הוא הוסיף וגרע, שינה ושיפר, הרחיב וקיצר, תיקן והחליף וחזר בו כל הזמן. ההתפתחות היתה הדרגתית ולא בסדרת מהדורות רשמיות שונות. את השלבים הקדומים ביותר של התפתחות זו אנו מוצאים בקטעי הגניזה, שבהם הצעתי לראות את המהדורה הראשונה של ממש; את השלבים האחרונים אנו מוצאים בתיקונים בשוליים של כ"י בודליאנה/ששון. מה בדיוק קרה באמצע נשאר נושא למחקר אחר.